

относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1877. – Т. 5. – С. 595-628.

5. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – 938 стб. + 108 с.

6. Софиевская I летопись // Полное собрание русских летописей. – Л., 1925. – Т. 5. – Вып. 1. – 245 с.

7. Новгородская I летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 576 с.

8. Татищев В.Н. История российская. – М.; Л., 1963. – Т. 3. – 352 с.

9. Strykowski M. Kronika Polska, Litowska, Zmodzka... – Warszawa, 1846. – Т. 1. – 541 с.

10. Dlugosii I. Annales seu cronicae incliti regni Poloae. – Warszawa, 1973. – Liber sextus. – 262 p.

11. Татищев В.Н. История российская. – М.; Л.: Наука, 1963. – Т. 3. – 352 с.

12. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – 608 с.

13. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Харперская энциклопедия военной истории (с комментариями издательства «Полигон»). Всемирная история войн. – СПб.; М.: Полигон; АСТ, 1997. – Кн. 1: 3500 год до Р.Х. – 1400 год от Р.Х. – 944 с.

14. Калка. 1223: 100 битв, которые изменили мир. Еженедельное издание. – 2011. – № 39. – 29 с.

15. Кудряшов К.В. Половецкая степь. – М.: ОГИЗ ГЕОГРАФИЗ, 1948. – 164 с.

16. О местоположении реки Калки // Вопросы истории. – 1954. – № 9. – С. 118-119.

17. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Харперская энциклопедия военной истории (с комментариями издательства «Полигон»). Всемирная история войн. – СПб.; М.: Полигон; АСТ, 1997. – Кн. 1: 3500 год до Р.Х. – 1400 год от Р.Х. – 944 с.

18. Калка. 1223: 100 битв, которые изменили мир. Еженедельное издание. – 2011. – № 39. – 29 с.

19. Пчелов Е.В. Один проигранный бой и почти три века рабства. О русско-монгольском столкновении на Калке // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 2. – С. 79-83.

20. Калка. 1223: 100 битв, которые изменили мир. Еженедельное издание. – 2011. – № 39. – 29 с.

21. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Харперская энциклопедия военной истории (с комментариями издательства «Полигон»). Всемирная история войн. – СПб.; М.: Полигон; АСТ, 1997. – Кн. 1: 3500 год до Р.Х. – 1400 год от Р.Х. – 944 с.

22. Пчелов Е.В. Один проигранный бой и почти три века рабства. О русско-монгольском столкновении на Калке // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 2. – С. 79-83.

Бережинский В.Г. Трагический апофеоз раздора древнерусских княжеств (к 790-й годовщине битвы на Калке)

В статье рассмотрен вопрос начала завоевания монголами Древней Руси. Решительное поражение на реке Калка объединенного русско-половецкого войска стало трагическим апофеозом раздробленности Руси.

Ключевые слова: Калка, монголы, Чингисхан, Киевская Русь, половцы, атака, внезапный удар, разгром.

Berezhynskyi V.H. Tragic apotheosis of discord of Old Russian principalities (to the 790th anniversary of battle on the Kalka)

The problem of beginning of conquest of Ancient Rus by mongols is considered in the article. Decisive defeat on the river Kalka of the united Old Russian and Polovtsians army became the tragic apotheosis of breaking up of Rus.

Key words: Kalka, Mongols, Chingizkhan, Kievan Rus, Polovtsians, attack, sudden blow, defeat.

15.03.2013 р.

94(477):355.4 «09/12»

М.Г. Івануц

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТАКТИКИ ОБЛОГОВОГО БОЮ У МОНГОЛО-ТАТАР

У статті розглянуто питання, пов'язані із зародженням та розвитком тактики облогового бою у війську монголо-татар. Розкриваються прийоми і способи здобуття ними фортець, у тому числі й давньоруських.

Ключові слова: Чингісхан, монголо-татари, тангути, чжурчжені, металні машини, облогові засоби, тактика, облоговий бій, штурм, оточення, прийоми здобуття фортець.

Минуле України, перефразовуючи слова відомого історика Г.В. Вернадського, – боротьба «лісу» зі «степом». Спочатку намагалися їх об'єднати (до 972 р.), потім (972-1238 рр.) відбувалася рівна боротьба «лісу» (осілих слов'ян) і «степу» (кочівників). У 1238 р. з приходом до Давньої Русі монголо-татар «степ» перемагає. Чингісхан з'єднав «ліс» зі «степом», але на користь «степу» [1, 1]. З часів смерті Чингісхана, великого полководця і завойовника, пройшло вже більше восьми з половиною століть. Інтерес до цієї яскравої особистості не тільки не згас, а навпаки – продовжує зростати щодня. У 1995 р. інформаційний центр назвав Чингісхана чоловіком тисячоліття.

Протягом практично всієї власної історії монголи ефективно нищили фортеці та міста в державах розвинених осілих народів. Сучасний аналіз їх тактики облогового бою показує, що причина успіхів під час узяття укріплень була в системності їх підходу і у поетапному засвоєнні тактичних знань боротьби з фортецями осілих народів, набутих під час їх здобуття. Набір наступального озброєння монголів XIII ст. був традиційно номадичним, багатим та різноманітним. Він чудово описаний у творах Іоанна дель Плана Карпіні [2], Рашид ад-Діна [3], відображений в іранських та арабських мініатюрах, китайському і японському живописі, представлений археологічними знахідками, особливо на території колишнього СРСР [4, 18]. Питання наявності засобів та тактики облогового бою монголо-татарів відображали у своїх роботах багато дослідників: В.Г. Тизенгаузен [5], Г.В. Вернадський [6], С.А. Школяр [7], В.Й. Довженко [8], В.Т. Пашуто [9], М.В. Горелик [10], Джон Мэн [11], Дж. Фенел [12], Р.П. Храпачевський [13], І.Я. Фроянов [14] та ін.

Так сталося, що подіям, пов'язаним з поразкою слов'янських дружин, дослідниками приділяється незначна увага, дуже часто на рівні констатації факту. Практично не розглядається військо противника, що завдало поразки. Однак іноді вивчення саме цих питань дозволяє зробити висновки щодо негараздів не тільки в командуванні військами, їх складі, озброєнні, але навіть в самій системі військового, а мабуть, і державного будівництва.

Багато нового у воєнне мистецтво монголів вніс тангутський період їх історії. Вперше армія Чингізхана зіткнулася з проблемою узяття укріплених пунктів під час свого першого набігу на тангутів у 1205 р. Монголи під командуванням Єлюй Ахая взяли у тривалу облогу два тангутських міста: Хейчен і Динчжоу. Перший склав зброю після 60 днів облоги і стрімких атак [15, 124], тоді ж здався й другий [16; цз. 1, 13; 17, 150]. Місто Лосі було лише обложено і, найімовірніше, здалося монголам на милість після тривалої облоги. Рашид ад-Дін також вказує, що фортеця Ліцзілі, «місце надзвичайно укріплене», була оточена та взята «у короткий час» і зруйнована вщент [18, 150].

У 1207 р. під час другого тангутського походу монголи захопили ще два міста-фортеці: Валохай (Уйрака) [19; цз. 1, 14] та Цзечжоу, який узято прямим штурмом через пророблений пролом [20, 125]. У наступних облогах чотирьох тангутських фортець монголи застосували різні способи їх узяття: блокаду на змор; раптовий напад або узяття хитрістю; безперервні штурми у лоб за рахунок чисельної переваги; узяття штурмом після пробиття проломів у стінах [21]. Отже, через два роки після першого досвіду узяття укріплених пунктів монголи вміли і могли розбивати фортечні стіни.

Ще одне вторгнення у країну тангутів відбулося навесні 1209 р. Монголи вдруге узяли фортецю Валохай [22, 299; 23; цз. 1, 14]. Гірська застава Імень, що зачиняла вузький гірський прохід та в якій була зосереджена головна армія тангутів 50 000 чол., узята з використанням хибного відступу і заманювання у засідку. Коли основне військо було розбите, сама застава стала легкою здобиччю [24, 299]. Цього разу захоплення невеликих укріплених пунктів не становило для війська Чингізхана великих труднощів. Просуваючись на південь, монголи підійшли до столиці Чжунсін. Навіть маючи облогові сили, оволодіти цією фортецею було неможливо. Залишалося тільки виманити противника на рівнину. Після двомісячної облоги монголи зробили хибний відхід, залишивши невеликий загін для приманки, а самі укрилися за пагорбами. Коли тангути вийшли з укріплення, то їх було знищено. Але сама фортеця залишалася нездоланною. Ні штурми, ні спроби розбити стіни, що відбувалися упродовж місяця і навіть більше, виявилися марними [25, 128]. Тоді монголи зруйнували дамби та зробили спробу затопити місто, щоб примусити його захисників капітулювати. І хоча у даному випадку нападники затопили самих себе, але тангутський імператор відступив, віддав дочку за Чингіза, і як данину дав монголам верблюдів, соколів і тканину [26, 151-154]. Не досить вдалий, але досвід облоги було здобуто. Хоча існують й інші версії цієї події [27; цз. 1, 14; 28, 300].

Як бачимо, у монгольського війська спочатку облогові прийоми були дуже примітивні. Вони намагалися виманити противника у поле, щоб завдати йому поразки у звичних для себе умовах, а потім захопити практично беззахисний укріплений пункт. Широко розповсюдженим був раптовий наїзд з атакою в незахищених місцях, коли обложені не встигали підготуватися до оборони; звичайна блокада на змор або загальний штурм укріплення [29, 211-212].

Результати вже першого набігу на осілу державу спонукали Чингісхана серйозно зайнятися навчанням своєї армії способам узяття укріплень. Монголи, воюючи з тангутами, отримали необхідний досвід, захопили полонених з корисними знаннями й навичками. Рівень розвитку облогових технологій у тангутів був досить високим – вони мали більш ніж столітній досвід воєн з китайцями, в яких вони періодично обкладали міста противника [30, 124]. На першому етапі монголи засвоювали не досить складні засоби облоги тангутів. Як приклад можна навести модернізацію бойових повозів [31, 118; 32, 808], на базі яких з часом були створені рухомі облогові башти – великі повози з сотнею і більше воїнів усередині, яку підтягували до стіни обложеного міста, і з вершини якої нападники переходили на його стіни [33, 125]. Запозичені були і комплекти інструментів, які використовувалися під час облоги, – залізні крюки для видирання на стіни [34, 120], мотузки, заступи і сокири [35, 148-149]. Переїняли і тактику тангутського війська, основою якої був раптовий удар, якщо противник витримував такий удар, то тангути вдавалися до організованої облоги, у поєднанні з частими штурмами у лоб із застосуванням інженерно-технічних засобів: відрізання шляхів підходу підкріплень і підвезення продовольства; вогневий напад на будівлі у самому місті й на ворота; завалювання ровів; облаштування підкопів; застосування облогових башт і каменеметів проти стін [36, 124-125; 37, 213-215]. Усе це монголи узяли на озброєння після набігу на Сі Ся. Крім того, здобули вони й облогову техніку, що було обов'язковою умовою капітуляції [38, 253-254]. Технічний парк монголів поповнився віхревими каменеметами, різними типами блід, стрілометами, облоговими баштами, штурмовими драбинами і крюками для видирання на стіни. Усе це було спочатку трофейним, а потім і виготовленим у монголів полоненими майстрами. Особисто вони додали до них будівництво палісаду, що запобігав вилазкам обложених [39, 31]. З часом монголи починають застосовувати підкопи, використовувати місцеві річки для заград або, навпаки, відводити воду від обложеного міста. Починається використання інженерних засобів у боротьбі з укріпленнями. Прямий штурм поступово застосовують відносно рідко, як крайній захід. З

набуттям досвіду та розширенням парку облогових засобів монголо-татари творчо урізноманітнюють їх, враховуючи як свої можливості, так і навколишню обстановку [40, 211-212].

Отже, армія монголів до початку своїх походів на захід – у Середню Азію і далі в Європу вже накопичила певний досвід у облогових технологіях, набула собі досить великий парк металюної артилерії. Останнє не слід розуміти буквально, це не було щось на кшталт сучасних артилерійських підрозділів, хоча існував і начальник артилерії монгольської армії Аньмухай – перший в історії монгол-артилерист. До 1207 р. монголи, за дослідженнями Р.П. Храпачевського, «стали навіть експертами-наглядачами над немонгольськими спеціалістами» [41, 220]. Але, як вказує Джон Мен, у 1209 р. «їм (монголам) ще не доводилось брати міста штурмом... і вони поки ще не мали полонених експертів, які могли б навчити їх веденню облогової війни» [42, 151]. Монголи у завойованих ними державах збирали усіх майстрів, насамперед зброярської справи, та примушували працювати на себе. Особливо громіздкі машини не перевозилися військом, їх ці майстри у разі необхідності створювали перед початком облоги. Період набуття облогового досвіду, на думку деяких дослідників, тривав як мінімум 10 років [43, 101].

Навесні 1211 р. монголи почали похід через Гобі й вторглися до Китаю [44, 3-4]. Вони «...почали захоплення держави чжурчженів військами, вже оснащеними металюною технікою» [45, 55]. І знов вони розбили спочатку сухопутні сили цзиньських воєначальників поблизу Борсучої Пащі й погнали їх назад до Бейджину та захопили декілька великих міст і фортець: фортецю-заставу Цзююньгуань (захисники її покинули), фортецю Ушапу (швидким нальотом). Далі війська розділилися. Джебе попрямував у Маньчжурію та завдав удару по столиці Мукдену (нині Шеньян). Місто виявилось нездоланним для прямого нападу. Тому Джебе вдався до перевіреної тактики – хибної втечі. Коли цзиньські розвідники підтвердили, що монголи відійшли на 150 км, мешканці міста вийшли за міські стіни та почали збирати покинутий монголами скарб і святкувати початок нового 1212 р. Здійснивши без зупинки добовий перехід, монголи опинилися перед навстіж розчиненими фортечними воротами й з ходу захопили місто [46, 156-158]. Цього ж року було узято ще чотири великих міста чжурчженів і фортецю-прохід у Великій китайській стіні (хибним відступом).

У 1213 р., за підрахунками китайських військових істориків, монголи оволоділи близько 90 укріпленими пунктами [47, 131] включно з двома фортами перед Бейджином. Але Бейджин тримався, оскільки ще за сто років до цього його перетворили в нездоланну твердиню. Захисники цих

міцних оборонних споруд мали не менш серйозне озброєння. Облога Бейджина тривала майже рік, до весни 1214 р., коли становище захисників фортеці погіршилося. Чингіз запропонував зняти облогу: «... Які умови ти запропонуєш, щоб я міг заспокоїти моїх командирів?». Це була пропозиція, від якої імператор не міг відмовитись. Він погодився віддати дочку і великий викуп. Чингіз наказав своїм військам повертатися на північ, у степ.

Під час цих бойових подій монголами був остаточно опрацьований і вдосконалений досвід боротьби з укріпленнями противника, створені інженерні й артилерійські підрозділи, підготовлені фахівці і матеріальна частина для них. Вони могли повністю використовувати усі досягнення не тільки чжурчженських, але, можливо, і мусульманських спеціалістів. Новим явищем стало використання хашара – робітників або «облогового натовпу» – прийом здавна відомий на Сході. Садр ад-Дін Алі ал-Хусайні у «Повідомленні про сельджукську державу» періодично згадує про використання хашара сельджуками [48, 62, 67]. Однак до досконалості цей прийом довели монголи. «Хашар» являв собою некваліфіковану робочу силу для наведення та відкриття вогню з каменеметних гармат, для різного роду земляних робіт – від підкопів до створення облогових валів. Крім суто технічних функцій, хашар виконував у монголів і тактичні завдання: як живий щит для катапульта, для колон монголів, що атакували, і для пробивання стін таранами: «Татари гнали полонених під прикриттями-будинками на кшталт таранів, виготовлених з деревини й прикритих шкурами, а також як безпосереднє знаряддя штурму, його перша хвиля. Останнє мало на меті змусити оборонців витратити боєприпаси до підходу основних штурмових загонів (іноді кількість хашару вдвічі і більше перевищувала кількість нападників) та зламати моральний дух захисників» [49, 91; 50, 201; 51, 8-9].

У 1219 р. монголи напали на найбільшу мусульманську державу Хорезм. Всього лише за три роки країна хорезм-шахів була перетворена монгольськими завойовниками у прах. У Середній Азії було захоплено й зруйновано Самарканд, Бухару, Ходжент, Мерв та інші багаті міста. Жителі знищувалися, а найбільш досвідчених ремісників забирали у полон. Плано Карпіні зазначав: «У землі Сарацинів та інших, у середовищі яких вони є ніби панями, вони забирають усіх кращих ремісників та приставляють їх до усіх своїх справ» [52, 58]. Зникла з обличчя землі землеробська цивілізація, що створювалася століттями.

Отже, перших ударів монголи завдали сусіднім народам: тангутам, чжурчженям, а також уйгурам, туркменам та ін. Використавши їх воєнні сили і бойові навички, вони у 1219-1224 рр. здійснили похід

до Середньої Азії, Ірану, Афганістану, на Кавказ і в половецькі степи. Після захоплення Північного Ірану монголо-татари рушили на Закавказзя, проте внаслідок сильного опору з боку вірменів і грузин та незвичних природних умов вони були змушені залишити цю територію [53].

Настала черга Русі. «В рік 6732 (1223). Через гріхи наші прийшли народи невідомі, безбожні моавітяни, про яких ніхто точно не знає, хто вони і звідки прийшли, і яка їх мова, і якого вони племені, і якої віри. І називають їх татарами...» [54, 67]. Після битви на Калці, яку, як відомо, руси та половці програли, татари спустошили міста на околицях Чернігівської землі, підійшли до Волзької Булгарії, але невдовзі відійшли за Волгу.

Татари повернулись у Європу в 1236 р. Восени вони напали на Волзьку Булгарію і піддали її нищівному розгрому. Були зруйновані міста, розорені селища, велика кількість жителів загинула та була забрана у полон [55, 75].

Наприкінці осені 1237 р. орди Батия наблизились до рубежів Русі. Першою жертвою монголів стало Рязанське князівство. На шостий день облоги впала Рязань. Після п'ятиденної облоги взяли невелике дерев'яне містечко Москву. Протягом лютого 1238 р. було зруйновано 14 давньоруських міст [56, 70-72]. Ще на початку лютого 1238 р. монголи підійшли до Владимира. Вісім днів протримався столярний град, а після його падіння доля великого князівства була вирішена. Але під час завоювання Рязанського і Владимирського князівств монголи зазнали чималих втрат. «Руські всюди захищались героїчно: не здалося жодне місто, жоден князь», – зазначав Микола Іванович Костомаров. У таких умовах похід на міцно укріпленій і багатолюдній Новгород міг виявитись авантюрою. Перше місто Новгородської землі – Торжок – чинив опір монголам два тижні. Це спонукало Батия повернути свої війська до степу. Величезним героїзмом відмічена оборона Козельська, на який монгольська рать наткнулася на зворотному шляху. За час облоги козляни знищили чотири тисячі татар. У Козельську монголи розбили «стѣны града и въздоша на вал» [57, 16]. Коли Батий узяв місто, він наказав убити всіх мешканців, навіть дітей [58, 78].

У 1239 р. монголи рушили на Південну Русь. Один з їх загонів узяв Переяславль, інший – Чернігів – «місто взяли і вогнем запалили...». Цього року «... інші татари Батия полонили Мордовську землю, і Муром, і городець Радилів на Волзі, і місто святої Богородиці Владимирської». У 1240 р. було взято Київ [59, 79-80].

У 1241 р. монголи вторглися до Європи, спустошуючи Польщу, Угорщину, Чехію, Балкани, і вийшли до кордонів Італії та Германії. Але, втративши значні сили на землі русів, не наважившись залишити русичів у тилу, Батий повернувся у Поволжя, де у

1242 р. сформував могутню Золоту Орду [60, 7072].

Історик В.В. Каргалов склав перелік кривавої ходи монгольських військ:

- у 1252 р. царевич Неврюй розорив Владимирські землі подібно Батию;

- у 1273 р. ординці двічі нападали на Новгородські землі, спустошення зазнала Вологда. Цього разу розорялись землі, що вцілилися від Батиева нашествия;

- у 1275 р. татари добралися до Литви і безжалісно розгромили Південну Русь;

- у 1278 р. татари спустошили Рязанське князівство;

- у 1281 р. розорено усю Північно-Східну Русь, зруйновано Муром, Переяславль, спустошено околиці Владимира, Суздаля, Ростова, Юр'єва, Твері, Торжка, навіть Новгорода;

- у 1282 р. знову спустошено владимирські та переяславські землі;

- у 1283 р. знову розгромлено південні рубежі Русі;

- у 1284 р. ординці спалили новгородські волості;

- у 1285 р. городецький князь Андрій привів татар на Русь;

- у 1286 р. ординці вкотре розгромили рязанські, муромські землі та мордву;

- у 1293 р. монголи спалили 14 давньоруських міст, серед них Муром, Владимир, Суздаль, Юр'їв, Переяславль, Коломну, Москву, Углич...;

- у 1297 р. татарську рать на Русь привів царевич Олексій Неврюй [61, 106-110].

«Велика кількість мертвих лежала, і град розорено, земля порожня, церкви спалені», – ось звичне літописне свідчення про наслідки татарських «ратей» [62, 81-82]. Дж. Феннел називає чотири причини поразки русів: чисельна перевага монголів, більш досконала бойова стратегія і тактика кочівників, відсутність центра керівництва у русів та виснаження княжих сил попередніми війнами [63, 125].

Отже, здійснивши таку кількість бойових операцій із захопленням укріплених пунктів, татари, дійсно, виробили найсучаснішу для того часу тактику їх здобуття. Міста і фортеці вони спочатку намагалися захопити раптовим наїздом, а якщо це не вдавалося, то приступали до їх облоги. Дуже часто застосовували тактику хибних відступів, для чого залишали перед містом невеликий загін для приманки, а основні сили відводили у засідку або навіть відступали усіма силами. Коли захисники виходили і нападали на залишки монгольського війська або пускалися навздогін, то нападники раптово поверталися і потужним ударом знищували основні сили противника. Місто, що залишалося без оборонців, як правило, здавалося загарбникам. Якщо захисники міста були налаштовані битися до кінця і не піддавалися на оману, то монголи

розпочинали правильну облогу. З цією метою вони оточували укріплений пункт захисними лініями з валом і частоколом (щось на кшталт контрвалаційної і циркувалаційної ліній). «Городами» оточували давньоруські центри перед облогою монголи» [64, 16]. Ці лінії були настільки щільними, що ніхто не міг ні ввійти, ні вийти з укріплення. Одночасно з цим вирушали загони, які буквально винищували усе навколо оточеного міста, а також здійснювали розвідку щодо можливого підходу підкріплень до обложених. Під час облоги турбували захисників постійними нападами та обстрілом мурів металевими машинами і стрілами, причому не припиняли цього ні вдень, ні вночі протягом тривалого часу. Самі при цьому відпочивали, оскільки розподіляли війська таким чином, що один загін змінював у бою інший. Для пригнічення духу оборонців використовували під час обстрілу грецький вогонь і навіть «... жир людей, яких вбивають, і виливають його в розтопленому вигляді на будинки; і всюди, де вогонь потрапить на цей жир, він горить, так би мовити, незгасимо...» [65, 54], підпалюючи укріплення і будівлі всередині міста. Якщо є можливість, відводять воду від укріпленого пункту, або, навпаки, при наявності річки в ньому будують запруду і намагаються його затопити. Стіни руйнують за допомогою таранів і металевих артилерій (каменеметів різного калібру). Також для руйнування стін або потрапляння всередину міста (фортеці) використовують підкоп. До стін наближаються під прикриттям щитів, віней і хашара. Для штурму стін використовують драбини і башти. Перша хвиля штурмовиків дуже часто теж складається з хашару, увірвавшись у місто методично знищують усі пункти опору. Іноді також використовують і тривалу пасивну облогу укріпленого пункту «і стоять проти нього тривалий час, якщо військо, яке з ними бореться, раптово не отримає підмоги й не видалить їх силою» [66, 54].

Вплив бойового мистецтва монголів на розвиток підкорених народів був величезним. Вони значно просунули розвиток облогової техніки, поєднавши азійські, східні і європейські досягнення у цій галузі. У монголів були запозичені прийоми побудови стінобитних гармат і нові прийоми атаки укріплених пунктів. Під їх впливом змінився розвиток всієї євразійської цивілізації. Тому подальші дослідження питань воєнного мистецтва татаро-монголів взагалі та їх облогового мистецтва зокрема можуть дати відповіді ще на багато питань розвитку історії України та її війська.

Посилання

1. Вернадский Г.В. Древняя Русь [Электронный ресурс] / Г.В. Вернадский. – Т. 1. – Режим доступа к книге: <http://www.gumilevica.kulichki.net/VGV/index.html>1943.
2. Джиованни дель Пано Карпини. История монгалов // Путешествия в восточные страны Пано Карпини и Рубрука. –

М.: Госиздат географической литературы, 1957. – 287 с.

3. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – Кн. 2. – 995 с.
4. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV вв.: Воинское искусство, снаряжение, оружие / Михаил В. Горелик. – М.: Восточный горизонт, 2002. – 84 с. – (Серия «Униформа армий мира»).
5. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. – Т. 1: Извлечения из сочинений арабских. – 588 с.
6. Вернадский Г.В. Древняя Русь [Электронный ресурс] / Г.В. Вернадский. – Т. 1. – Режим доступа к книге: <http://www.gumilevica.kulichki.net/VGV/index.html>1943.
7. Школяр С.А. О китайских огнеметных аппаратах XI века (из истории китайской военной техники) / С.А. Школяр // Вопросы филологии и истории стран советского и зарубежного Востока. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – 208 с.
8. Довженко В.И. Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 37-45.
9. Пашуто В.Т. Монгольский поход в глубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. – 2-е изд. – М.: Наука, 1977. – С. 210-227.
10. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV вв.: Воинское искусство, снаряжение, оружие / Михаил В. Горелик. – М.: Восточный горизонт, 2002. – 84 с. – (Серия «Униформа армий мира»).
11. Мэн Д. Чингисхан: Жизнь, смерть и воскрешение / Джон Мэн; пер. с англ. В. Артемова. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с: ил. – (Колесо истории).
12. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200-1304 / Джон Феннел; пер. с англ. В.В. Голубчиков; вступ. ст. и общ. ред.: А.Л. Хорошкевич, А.И. Плигузов. – М.: Прогресс, 1989. – 292 с., 20 л. ил.: рис., табл.
13. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана / Р.П. Храпачевский. – М.: АСТ, 2004. – 557 с. – (Военно-историческая библиотека).
14. История России от древнейших времен до начала XX в. [Электронный ресурс] / Под ред. И. Фроянова. – СПб.: Макет, 1998. – 228 с. – Режим доступа к книге: http://www.lib.ru/TEXTBOOKS/history.txt_with-big-pictures.html.
15. Чжунго цзюньши ши (История военного дела Китая). – Пекин: Цзефанцзюнь чубаньшэ, 1986. – Т. 2.
16. Юань ши (История династии Юань). – Пекин: Чжунхуа шуцзюй чубань, 1976. – С. 2508-2516.
17. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – Кн. 2. – 316 с.
18. Там само.
19. Юань ши (История династии Юань). – Пекин: Чжунхуа шуцзюй чубань, 1976. – С. 2508-2516.
20. Чжунго цзюньши ши (История военного дела Китая). – Пекин: Цзефанцзюнь чубаньшэ, 1986. – Т. 2.
21. Храпачевский Р.П. Осадные технологии монголов [электронный ресурс] / Р.П. Храпачевский // XLegio. – Режим доступа: <http://www.xlegio.ru/siege-machinery/medieval-siege/mongolian-siege-technologies/>.
22. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства / Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.
23. Юань ши (История династии Юань). – Пекин: Чжунхуа шуцзюй чубань, 1976. – С. 2508-2516.
24. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства / Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.
25. Чжунго цзюньши ши (История военного дела Китая). – Пекин: Цзефанцзюнь чубаньшэ, 1986. – Т. 2.
26. Мэн Д. Чингисхан: Жизнь, смерть и воскрешение / Джон Мэн; пер. с англ. В. Артемова. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с: ил. – (Колесо истории).
27. Юань ши (История династии Юань). – Пекин: Чжунхуа шуцзюй чубань, 1976. – С. 2508-2516.
28. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства /

- Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.
29. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана / Р.П. Храпачевский. – М.: АСТ, 2004. – 557 с. – (Военно-историческая библиотека).
30. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства / Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.
31. Терентьев-Катанский А.П. Материальная культура Си Ся. По данным тангутской лексики и иконографическому материалу / А.П. Терентьев-Катанский. – М.: Восточная литература, 1993. – 235 с. – (Культура народов Востока).
32. Ло Гуань-чжун Саньго яньи (Троецарствие) / Пер. В. Панасюк, И. Миримский. – Пекин: Жэньминь вэньсюэ чубаньшэ, 1979.
33. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства / Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.
34. Там само.
35. Измененный и заново утвержденный кодекс девиза царствования Небесное процветание / Изд. текста, пер. с тангутского, иссл. и прим. Е.И. Кычанова. – М.: Наука, 1987. – Кн. 2. – 704 с. – (Серия «Памятники письменности Востока»).
36. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства / Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.
37. Храпачевский Р. Осадные технологии монголов [электронный ресурс] // XLegio. – Режим доступа: <http://www.xlegio.ru/siege-machinery/medieval-siege/mongolian-siege-technologies/>.
38. Школяр С.А. Китайская доогнестрельная артиллерия. – М.: Наука, 1980. – 405 с.
39. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV вв.: Военское искусство, снаряжение, оружие / Михаил В. Горелик. – М.: Восточный горизонт, 2002. – 84 с. – (Серия «Униформа армий мира»).
40. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана / Р.П. Храпачевский. – М.: АСТ, 2004. – 557 с. – (Военно-историческая библиотека).
41. Там само.
42. Мэн Д. Чингисхан: Жизнь, смерть и воскрешение / Джон Мэн; пер. с англ. В. Артемова. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с: ил. – (Колесо истории).
43. Вернадский Г.В. Древняя Русь [Электронный ресурс] / Г.В. Вернадский. – Т. 1. – Режим доступа к книге: <http://www.gumilevica.kulichki.net/VGV/index.html1943>.
44. Осадная техника Дальнего Востока // Новый солдат, № 172. – Артемовск: Книга, 2002. – Ч. 1. – 34 с.
45. Школяр С.А. Китайская доогнестрельная артиллерия. – М.: Наука, 1980. – 405 с.
46. Мэн Д. Чингисхан: Жизнь, смерть и воскрешение / Джон Мэн; пер. с англ. В. Артемова. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с: ил. – (Колесо истории).
47. Чжунго цзюньши ши (История военного дела Китая). – Пекин: Цзефанцзюнь чубаньшэ, 1986. – Т. 2.
48. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях / Садр ад-Дин Али ал-Хусайни; Изд. текста, пер., введ., примеч. и прил. З.М. Бунятова; АН АзССР, Ин-т народов Ближ. и Сред. Востока. – М.: Наука, 1980. – 273 с.
49. Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Насави Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Пер. с араб., вступ. ст., коммент. З.М. Бунятова. – М.: Восточная литература, 1996. – 410 с. – (Памятники письменности Востока. CVII).
50. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – Ч. 1. – 222 с.
51. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV вв.: Военское искусство, снаряжение, оружие / Михаил В. Горелик. – М.: Восточный горизонт, 2002. – 84 с. – (Серия «Униформа армий мира»).
52. Джиованни дель Плано Карпини. История монголов // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Госиздат географической литературы, 1957. – 287 с.
53. История России от древнейших времен до начала XX в. [Электронный ресурс] / Под ред. И. Фроянова. – СПб.: Макет, 1998. – 228 с. – Режим доступа к книге: http://www.lib.ru/TEXTBOOKS/history.txt_with-big-pictures.html.
54. Князький И.О. Русь и степь / И.О. Князький. – М.: Наука, 1996. – 129 с.
55. Там само.
56. Всемирная история: Учебник для вузов / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 496 с.
57. Моргунов Ю.Ю. Фортификация Южной Руси X–XIII вв.: Автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.06. – М., 2007. – 39 с.
58. Князький И.О. Русь и степь / И.О. Князький. – М.: Наука, 1996. – 129 с.
59. Там само.
60. Всемирная история: Учебник для вузов / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 496 с.
61. Каргалов В.В. Монголо-татарское нашествие на Русь / В.В. Каргалов. – М., 1966. – 136 с.
62. Князький И.О. Русь и степь / И.О. Князький. – М.: Наука, 1996. – 129 с.
63. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200-1304 / Джон Феннел; пер. с англ. В.В. Голубчиков; вступ. ст. и общ. ред.: А.Л. Хорошкевич, А.И. Плигузов. – М.: Прогресс, 1989. – 292 с., 20 л. ил.: рис., табл.
64. Моргунов Ю.Ю. Фортификация Южной Руси X–XIII вв.: Автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.06. – М., 2007. – 39 с.
65. Джиованни дель Плано Карпини. История монголов // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Госиздат географической литературы, 1957. – 287 с.
66. Там само.

Ивануц М.Г. Зарождение и развитие тактики осадного боя у монголо-татар

В статье рассмотрены вопросы, связанные с зарождением и развитием тактики осадного боя в войске монголо-татар. Раскрываются приемы и способы захвата ими крепостей, в том числе и древнерусских.

Ключевые слова: Чингисхан, монголо-татары, тангуты, чжурчжени, метательные машины, осадные средства, тактика, осадный бой, штурм, окружение, отступление, приемы захвата крепостей.

Ivanuts M.H. The origin and development of tactics siege battle with the Mongol-Tatar

The article concerns with questions related to the origin and development of martial combat tactics in the army of the Mongol-Tatars. The techniques and methods of the fortresses capturing, including the ancient Russian are revealed.

Key words: Chinhizkhan, the Mongol-Tatars, Tangut, Jurchens, catapults, siege tools, tactic, siege fight, assault, environment, retreat, techniques capture fortresses.

18.03.2013 p.